

VITENSKAPELIG

Riters kollektive kraft i overgangen fra fengsel og ut

ODD GJØEN
FENGSELSPREST I ET
HØYSIKKERHETSFENGSEL
PÅ ØSTLANDET

odd.gjoen@ullensaker.kirkene.net

ELISABETH FRANSSON
FORSKER VED KRIMINAL-
OMSORGENS HØGSKOLE OG
UTDANNINGSSENTER

elisabeth.fransson@krus.no

Sammen drag:

Å gå gjennom en retts sak og bli satt i fengsel er for innsatte et møte med rettssalens og fengselets ritualer. En lang dom markerer at livet for en tid blir satt på vent, og at fengselslivet nå begynner. Men hva når innsatte har sonet sin straff? Hvorfor markeres ikke overgangen fra fengsel og ut? Artikkelen bygger på forskningsprosjektet "Soning & forsoning". Inspirert av Niclas Luhmann studeres sjelesorg i grupper, samt den kollektive kraften som leder fram mot et avslutningsritual hvor den innsatte gjør seg klar til å forlate fengselet. Materialet er kvalitativt og bygger på deltakende observasjon og intervjuer med innsatte som er med i sjelesorggrupper i fengsel. Artikkelen har til hensikt å bidra med ny forskningsbasert kunnskap om importerte tjenester i kriminalomsorgen, samt å bidra i diskusjoner innenfor feltet praktisk teologi.

Innledning

En gruppe på syv fanger og en prest står i sirkel. De holder hverandre i hendene. Tøffe karer som viser frem en myk side av seg selv. En av gutta "skal gå". Utenfor murene har mye endret seg og nye utfordringer møter etter mange år med hard soning. Mye psykisk smerte ligger bak. Presten ber en bønn for den innsatte. Det hersker en spesiell atmosfære i gruppa denne dagen. En ro og en andakt helt utenom det vanlige. En situasjon som setter sine spor. Artikkelen bygger på forskningsprosjektet "Soning & forsoning. En studie av sjelesorg i grupper". Inspirert av Niclas Luhmann sine teorier om sosiale systemer, fokuserer artikkelen ritualers kollektive kraft i overgangen fra fengsel og ut. Den metodiske tilnærmingen består av etnografisk fengselsforskning.

Kirkelige ritualer som vigsel, dåp og konfirmasjon markerer overganger i livet og har stor betydning for menneskers selvforståelse og iden-

titet (Salomonsen, 1999, s 284). Riten befester at noe er forbi, og at man er på vei inn i noe nytt, en ny fase i livet. Som fengselsprest¹ og fengselsforsker med interesse for ritualer og ritualers betydning i menneskers liv, undrer vi oss over hvorfor det ikke finnes en tydeligere bekrefteelse på ferdig gjennomført soning for innsatte i norske fengsler? Mens rettsprosessen, prosedyrene og domsavsigelsen er ritualisert, mangler det en rite i den andre enden, en rite som markerer at straffen er sonet.

Artikkelen viser hvordan organiseringen av sjelesorg i grupper og organiseringen av et avslutningsritual kan gjøres og forstås, inspirert av teoretikeren Niclas Luhmann. Artikkelen har til hensikt å bidra med ny forskningsbasert kunnskap fra et felt som ofte er vanskelig tilgjengelig for forskere.

Materialet er kvalitativt og bygger på forskningsprosjektet "Soning & forsoning" som er en studie av sjelesorg i grupper i et norsk høysikkerhetsfengsel². Materialet er bygget opp rundt tre hendelser: Ukentlig sjelesorg i grupper, et avslutningsritual knyttet til ferdig soning og samtaler med dem som etter hvert erfarte sitt eget "ferdig med soningsritual". Ritualet ble markert som en fest, og et farvel som forutsatte en fortrolighet og en allerede etablert trygghet. Således er sjelesorggruppene og "ferdig med soningsritualet" innvevd i hverandre og bygger på hverandre.

I artikkelen skilles det mellom sjelesorg som omsorg for den enkelte, og det pastorale arbeid som tar sikte på veiledning, rehabilitering og "endret" atferd. Selv om begge forhold hører med i presters arbeid, ligger vekten her på det sjelesørgjeriske arbeid; dvs. omsorgen for hele mennesket. "Oppgaven som sjelesørgjer er å være der konfidenten, den som betror seg, er i sin prosess. Det er å stå sammen med og holde ut den smerten den enkelte går med" (Carlson, 2010, s 100). Først når den innsatte, implisitt eller eksplisitt, søker råd eller spør etter veiledning, først da har sjelesørgeren, sammen med de andre i gruppa, mulighet til å gi råd. Det vi kaller for pastoral og åndelig veiledning. Felles refleksjon gir myndighet til den enkelte. Dette fører til en bevissthet om et eget ansvar. Makt-konstellasjonene blir fordelt og gruppedynamikken oppstår. Artikkelen er delt i tre deler. I første del introduseres artikkelens teoretiske og metodiske tilnærming. I del to følger en analyse av materialet, og i del tre gjøres det noen oppsummerende refleksjoner.

Ritualers betydning i overgangen fra fengsel og ut

Trass i at Kriminalomsorgen jobber ut fra "normalitetsprinsippet" (Strategi for kriminalomsorgen 2016–2018, St. Melding nr. 37), viser forskning at fengselet nettopp er vesensforskjellig fra livet ute, og at fengselslivet skaper lidelse (Sykes, 1958; Gramsci, 1994; Christie, 1982; Mathiesen, 1995; Hammerlin, 2008; Ugelvik, 2011; Martinsen, 2016; Brottveit, 2018). I dagens situasjon foreligger det ingen faste tradisjoner eller markeringer av endt soning. Fremdeles kan det

skje at den enkelte innsatte slippes ut fredag ettermiddag med en plastikkpose i hånden. Kirken, i fengsel, kan i denne situasjonen spille en viktig og aktiv rolle. Vi har en mulighet til å innføre et frivillig overgangsritual, en høytidelig bekræftelse på endt soning, et kirkelig ritual som legger til rette for å bevege statusen fra innsatt til en posisjon som fri mann.

Sosiologen Emile Durkheim (1858–1917) forstår ritualer som et sosialt lim, noe som binder mennesker og samfunn sammen (Østerberg, 2012, s 159). Ritualet bekrefter det hellige, hevder Durkheim. Det "hellige" for ham var samfunnet, enten dette ble demonstrert gjennom flagget, idrettshelter, nasjonalsanger eller nasjonaldager:

"Mennesker som kjenner seg forenet, til dels med blodsband, men enda mer gjennom et interesse- og tradisjonsfelleskap, forsamles og blir seg sin moralske enhet bevisst. Gjennom riter blir de ledet til å forestille seg denne enheten, en meget spesiell form for vesenshet ikke bare i bevissthetens stillhet, men ved materielle handlinger. Dette danner følelsen av sikkerhet og aktelse som den kollektive kraft vekker i den enkeltes bevissthet" (Østerberg, 2012, s 163–164).

Det er gruppene og avslutningsritens "kollektive kraft" i forholdet mellom kirkerommet og fangefellesskapet, som er denne artikkelens omdreiningspunkt. I den videre forståelsen av denne kollektive kraften lar vi oss inspirere av teoretikeren Nicklas Luhmann.

Den kollektive kraften – Teoretisk tilnærming

Niclas Luhmann (1927–1998) var tysk sosiolog og filosof. Luhmann var inspirert av Gregory Batesons arbeid "Mentale systemers økologi" (1972/2005). I likhet med andre etterkrigssosiologer, som Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu og Anthony Giddens, utviklet han en samfunns-teori hvor målet var å overskride det uproduktive skillet mellom kollektivism og subjektivism. Ifølge Luhmann (2014, s 179) er kommunikasjon, handlinger og hendelser det fundamentale i alle sosiale systemer. Den basale prosessen som finner sted i alle sosiale systemer, bygger på elementer fra kommunikasjon og handlinger. Elementer defineres som den minste enhet i det sosiale system, bestående av handlinger og hen-

delser (Luhmann, 2014, s 59). Siden alle elementer har en tidsbegrenset varighet, trenger elementene å bli reproduisert. Gjentakelsen blir kopiert inn i nye situasjoner. Dette skjer fra innsiden av systemet og legger grunnlaget for systemets egen videre eksistens. Elementene oppdages alltid i relasjon til noe eller til noen. Elementenes betydning ligger ikke i en tilfeldig kopiering, men i elementets tilslutningsevne; det å tenne et enkelt lys i kirken har for eksempel en annen tilslutningsevne enn et lys på et pyntet bord. Slik er elementene med på å konstituere et sosialt system. Ifølge Luhmann er det moderne samfunn preget av en oppdeling av en rekke funksjonelt differensierte kommunikasjonssystemer som opererer uavhengig av hverandre og ved siden av hverandre. Blant de viktigste av disse sideordnede systemene er rett, politikk, vitenskap, kunst, religion, utdanning og moral. Sosiale systemer defineres som "den forskjell som kan markeres mellom system og omverden" (Luhmann, 2014, s 12)

Når temaet omhandler kommunikasjon, bruker vi ofte en overføringsmetafor: Vi gir beskjeder eller overfører informasjon. Ifølge Luhmann (2014, s 180) er overføringsmetaforen ubrukelig. Han utvider perspektivet med å forstå kommunikasjon som en enhet bestående av tre elementer: a) informasjon, b) meddelelsesform og c) aksept/ikke aksept. Selv om a, b og c skal ses på som en enhet, skjer der en seleksjon, en utvelgelse innenfor hver av områdene a, b, og c (Luhmann, 2014, s 183). Denne utvelgelsen bestemmes i stor grad av det sosiale systemet rundt, altså i den konteksten kommunikasjonen foregår i. Kommunikasjonen blir ikke bare forstått ut fra det talende eller handlende subjekt, men mer ut fra den kontekst individet befinner seg i. Konteksten vil alltid styre seleksjonen innen a, b, og c, hevder han. Det å banne i kirka blir for eksempel noe annet enn å banne på cella. Det å tyste på en medinnsatt, blir noe annet enn å snakke fortrolig med en prest. Enkelt forklart er det konteksten, sammenhengen eller det sosiale system som påvirker kommunikasjonen. Luhmann sier det slik:

"Et sosialt system konstituerer seg som et handlingssystem på basis av kommunikasjonens grunnleggende hendelser og med dennes operative

midler. Det utferdiger en beskrivelse av seg selv i seg selv for at kunne fortsatte prosessen, for å kunne styre reproduksjonen av systemet" (Luhmann, 2014, s 207).

Når en innsatt blir låst inn på cella, hjelper det lite om han hevder sin uskyld (selv om han faktisk skulle være uskyldig). Innlåsing, murene, fengselsbetjentene og rutinene kommuniserer høyere enn den enkeltes røst. Liturgien i en gudstjeneste er et eksempel på kommunikasjon i en helt annen kontekst. Tilsvarende kommuniserer den innsatte ut fra en soningssituasjon, en privat familiesituasjon, en smertesituasjon, en gruppesituasjon osv. Ved å konstruere samtalegrupper i et fengsel skaper vi således en ny kontekst i konteksten.

Kommunikasjonen blir sterkt påvirket og styrt av det sosiale system rundt den innsatte. Dette skifte av perspektiv forstås i artikkelen som avgjørende for forståelsen av straffegjennomføringen, forkynnelse og sjelesorgsarbeidet i fengselet. Det er en tanke i artikkelen at Kirken, med sitt arbeid, vil kunne danne en "ny" kontekst for den innsatte.

Luhmann åpner sitt store verk "Sosiale systemer, et grunnriss til allmenn teori" med å slå fast: "Der finnes sosiale systemer!" (Luhmann, 2014, s 48). På det sosiale plan har det også foregått, og foregår, en stadig utvikling. Luhmann bruker begrepet co-evolusjon og sier: "Psykiske systemer og sosiale systemer er oppstått ved co-evolusjon" (Luhmann, 2014, s 98), en vekselvirkning hvor individet blir påvirket av samfunnet, mens samfunnet på sin side skapes av enkeltindivider (Berger & Luckmann, 1991). I lys av en slik co-evolusjon, viser Luhmann oss en dypere forståelse av individet, samfunnet og meningsfulle interaksjoner. Gjennom historien oppstår det stadig nye landevinninger, ny mening og nye kontekster eller arenaer. Handlinger og hendelser er til enhver tid med på å konstituere (nye) systemer. I vår studie av sjelesorg i grupper er for eksempel snakkeballen som sendes rundt i gruppa, et redskap i dannelsen av en ny kontekst. Ballen betyr rett og slett: Du har nå lov til å snakke åpent og fortrolig ut om det som opptar deg. Du får nå vår oppmerksomhet! Ordene som faller inn i gruppa, blir tolket og forstått inn i denne konteksten. Som en av de innsatte sier: "Det gjør godt å få snakke om livet. Bare

muligheten til å snakke er utrolig viktig". Ballen blir noe igjen kjennbart, gjentagende, et signal som reproduseres fra gruppemøte til gruppemøte. Denne gjentagelsen kaller Luhmann for selvreproduksjon av elementet. Ballen er med på å konstituere eller lage et sosialt system. Ballen skaper forventning som i sin tur skaper struktur. Ifølge Luhmann skaper sosiale systemer, enten de forekommer på mikroplan eller på makroplan, en indre solidaritet og en kollektiv størrelse vi kaller samfunn, gruppe eller lag. I artikkelen lar vi oss inspirere av Luhmanns begreper innen hans allmenne teori om sosiale systemer for å studere den kollektive kraften i et kirkelig overgangsritual.

Metodisk tilnærming

Den metodiske tilnærmingen er en kvalitativ case studie (Andersen, 2005), som baserer seg på deltagende observasjon i fire ulike grupper³ i sjelesorg i tidsrommet mai 2016 til mai 2017, deltagende observasjon i ni "ferdig med sorningsritualer" og intervjuer i etterkant med de ni som har gjennomgått et slikt ritual.

I forkant av studien, ble det på fengselsavdelingene satt opp et oppslag til alle innsatte med tilbud om deltagelse. Her ble de orientert om studiens opplegg og innhold, samt retten til å trekke seg uten at dette fikk konsekvenser for fangene i etterkant. Alle som meldte sin interesse, fikk plass i en av de fire gruppene som ble startet opp. Det meldte seg til sammen femten deltagere som ble fordelt på fire grupper. I løpet av året tok gruppene farvel med ni av deltakerne. Dette ble markert gjennom et ritual.

Gjennom året 2016–2017 virket gruppene også selvsupplerende. Det vil si at de innsatte selv kunne rekruttere nye fanger inn i gruppa. Hver gang gruppa fikk et nytt medlem, fikk den nye inngående informasjon om studien. På denne måten fikk også de andre i gruppa en repetisjon om hva de var med på. Reglene var enkle: Alt som ble sagt i gruppa, forble i gruppa. Alle meninger velkomne! Alle skrev under på samtykkeskjema. Som fengselsprest ledet førsteforfatter gruppene, mens andreforfatter fulgte forskningsprosjektet tett fra siden. Dette betyr at førsteforfatter gjorde forskning på egen arbeidsplass og selv var en del av den konteksten han

studerte. Samarbeidet med annenforfatter har imidlertid sikret en nødvendig distanse og utvikling av en metodisk fremgangsmåte knyttet til arbeidet med å skrive feltnotater, bearbeide data, analysere det kvalitative datamaterialet og finne gode måter å skrive frem materialet på, som ivaretok det unike ved sjelesorg i grupper innenfor fengselets rammer.

Som deltagende observatør (Thagaard, 2015, s 75) var presten både aktiv deltaker, tydelig leder, samtidig som han i etterkant skrev feltnotater. Gruppedeltagelse medførte følelsesmessig involvering som innenfor etnografisk fengselsforskning⁴ (Drake, Earle & Sloan, 2015) anses som sentral for kunnskapsproduksjonen (Young 2004; Fransson & Johnsen 2015). Samtidig var maktrelasjonen mellom forsker og informant ujevn. Hermstad skriver at når sjelesørgeren blir forsker, blir maktrelasjonene forskjøvet, og den innsatte kan ha problemer med å ivareta sine interesser. Forutsatt at forskeren er oppmerksom på problemstillingen og aktivt forholder seg til denne, er det likevel ingen avgjørende hindringer mot å intervjuer egne klienter, mener Hermstad (2006, s 27). Innenfor etnografisk fengselsforskning ser man det som vanskelig å unngå ulikheter knyttet til ulike posisjoner, og mer enn å forsøke å utjevne denne gjøres det til et poeng å tematisere ulike posisjoner.

Gjennom året ble setting, atmosfære, temaer og samtaler notert ned som feltnotater. Tematikken i gruppene var selvvalgte. Det vil si at de innsatte selv kom med egne aktuelle temaer. På denne måten kom vi som forskere inn i de innsattes eget "språk spill" (Wittgenstein, 1980, aforisme 376) og mentale system (Luhmann, 2014, s 113), slik dette ble til innenfor en fengselskontekst.

Før den innsatte skulle løslates, ba presten om en kort samtale på tomannshånd for å diskutere hva slags avskjedsritual den innsatte ønsket. Etter at avskjedsritualet var gjennomført, foretok presten et inngående intervju med den innsatte om hans erfaringer både med gruppa og i forhold til selve avskjedsritualet. Intervjuene ble foretatt med utgangspunkt i en intervjuguide med en relativ fast struktur. De samme spørsmålene ble gjentatt i møte med alle de ni innsatte som skulle løslates. Alle intervjuene ble fore-

tatt på fengselet i det samme rom som vi avholdt gruppemøtene i. De ble avholdt rett etter avskjedsseremonien og rett før løslatelsen.

Som deltagende observatør ga posisjonen som prest en unik mulighet til å iakttatte sosiale situasjoner, hvordan den enkelte innsatte handlet og samhandlet, og hvordan de innsatte forholdt seg til hverandre. Under intervjuet ble det gjort feltnotater som ble finskrevet på et senere tidspunkt. Det er disse feltnotatene som utgjør data-materialet, og som ligger til grunn for denne artikkelen. I bearbeidingen av data og i analysen av data har benyttet sosiologisk tematisk analyse (Thaggard, 2015) tett koblet til Luhmanns teoretiske univers.

Innsatte er en særlig sårbar og utsatt gruppe (NESH, s 24), og vi så for oss at ønsket om å være en del av gruppa kunne føre til at enkelte ble med i et forskningsprosjekt de egentlig ikke ønsket eller forsto konsekvensen av. Av denne grunn ble det lagt betydelig vekt på å informere og innhente samtykke (NESH, s 13–14) fra de

innsatte. Forskningsprosjektet er søkt inn og godkjent av NSD, og anonymiteten vurderes som svært godt ivaretatt. Det at feltnotatene er situasjonsbaserte mer enn personfokuserede, og at studien er temabasert mer enn personbasert, sikrer de innsattes anonymitet og integritet (NESH, s 16). Selve presentasjonen av data består i artikkelen som en kombinasjon av sammensatte fortellinger, fiksjon (Johnsen, 2001)⁵ og anonyme sitater.

Snakkeball, stol og kaffe – en analyse av sjelesorg i grupper

I gruppene tok vi i bruk noen enkle hendelser og handlinger, elementer, som vi gjentok hver gang vi møttes. Vi tok i bruk en snakkeball, faste plasser som gjentok seg. Det ble servert kaffe og kjeks; vi gjentok skriftlesning og lyttening. Gjennom disse hendelsene ble vårt system etablert. I tegningen under, som en innsatt har laget, ser vi hvordan hendelsen illustreres.

På jakten etter ”den kollektive kraft” i grup-

Figur 1. En illustrasjon av gruppemøtene

pene ble materialet analysert ut fra tre spørsmål. For det første om det kunne trekkes en grenseoppgang mellom gruppa og fengselet for øvrig? Fant vi et utenfor og et innenfor? I systemteori-en går man ut fra at alle sosiale systemer, store eller små, har sine egne grenser. Grenser i denne sammenheng bestemmes ikke bare ut fra en fysisk eller geografisk forståelse, men mer ut fra en reproduksjon av visse elementer. Det er altså reproduksjonen som angir grensene. Grenser kan være uniformer, kleskoder, praksis, rutiner, roller og regler. Klarte vi å oppdage disse grensene i materialet? Det neste spørsmålet vi stilte, var om det var mulig å påvise former for kopieringer eller gjentakelser av handlinger og hendelser – forhold vi ellers ikke ser i fangemiljøet. I så fall kunne vi med Luhmann tenke at vi hadde med et eget sosialt system å gjøre. Det tredje spørsmålet var om vi i materialet klarer å oppdage systemenes kontekst. Som vi har sett, sier Luhmann at konteksten er avgjørende for all vår kommunikasjon. Gjennom våre handlinger og gjennom hendelser i systemet, spiller konteksten en bestemmende faktor for vår forståelse. Fremsto konteksten rundt gruppene som noe annet enn konteksten i fangemiljøet ellers? I jakten på den "kollektive kraft" sto altså disse tre forhold sentralt: Grenser sett fra systemets innside, som er en forutsetning for systemets identifisering, gjenkjennelse og en kollektiv kraft, eller det Luhmann snakker om som self-generated boundaries (Luhmann, 2014, s 67). Kopieringen som er nødvendig for at systemet skal overleve, for å få i gang reproduksjonen av elementer og bygge en kollektiv solidaritet. Den tredje, konteksten, må legge til rette for en trygg og solidarisk kommunikasjon.

Analyse

Innkalling til presten – grenser etableres

"Han står ved sirkelsagen, dypt forankret i sine bekymringer. Tankene går til dem der hjemme. Til gutten hans som sliter på skolen, konsentrasjonsvanskene i timene når læreren prater, hodesmertene som sliter på gutten, men også på faren. Han vet at gutten savner pappa'n sin, og skyldfølelsene velter opp i ham! Mens han står der i sine egne tanker, hører han ropet fra vakta: "Presten! Du skal til presten!" Ikke mye diskresjon her i gården, tenker han. Han legger fra seg øreklok-

kene og begynner å bevege seg mot prestekontoret. Selv om det er fullt ut akseptert å "gå til presten", faller det allikevel noen skarpe bemerkninger: "Hva skal du hos presten å gjøre? Jeg trodde du var muslim?" "Trenger du å gråte en skvett nå da?" Den innsatte forlater sirkelsagen og merker en liten støkk i magen. Han mopper seg opp og begynner å bevege seg med faste steg mot prestekontoret. For "man viser ikke sin sårbarhet i gangene her! I gruppa er det lettere!" (Fra samtaler med gutta)

I denne situasjonen dreier det seg ikke bare om en fysisk forflytning, men en mental og "systemisk" forflytning innenfor fengselskonteksten – fra verkstedets maskiner og arbeid, til gruppemøtet med kaffe, prat og latter. Overgangen forteller oss at fengselet som sosialt system også har grenser innad (Luhmann, 2014, s 53). Fangen beveger seg i fengselet, fra rom til rom, fra verkstedet til gruppemøtet. Selv om gruppemøtet er i fengselet, representerer det noe annet, et system i systemet, en trygghet i det utrygge:

*"Gruppa er som et vannhull i ørkenen".
"Her er det lov til å snakke om alt vi har på hjertet. På avdelingene går ikke det an."
"På avdelingen møter vi ikke respekt hos betjentene! Her har vi lov til å si hva vi mener!"*

Gjennom kirken og presten oppstår det nye grenser, nye konstellasjoner, nye regler og nye forventninger. Vi ser konturene av et nytt system i utvikling, hvor grenser etableres.

Kaffe, kjeks og faste plasser – rituelle gjentakelser

Gjennom gjentakende samtaler, meningsutvekslinger, gjensidig respekt, kaffekos med kjeks, lystenning og dagens ord fra Bibelen reproduseres elementer fra gang til gang slik at det dannes et sosialt system med egne grenser innenfor fengselet. Men disse elementene må altså være noe særegent, noe som er spesielt for gruppa, noe som gir mening for dem som deltar. Skjer det her en gjentakelse i oppførsel og handlingsmønstre, som vi ikke finner igjen i fangemiljøet ellers? I så fall har vi med nye elementer som danner et nytt sosialt system. Luhmann bruker uttrykket "elementenes tilslutningsevne" (Luhmann, 2014, s 47), underforstått den evnen elementet har til å slutte seg til systemet. Tilslut-

ningsevnen kan vise seg gjennom gjentagende praksis, herme etter andres oppførsel, ritualer, gester, mimikk eller dialekter:

"Har vi glemt å tenne globelyset?"

"Dette er min plass!"

"Gruppen er stedet for selektiv åpenhet. Du sier bare det du vil!"

Du sier bare det du vil, men når den ene drister seg utpå med følelser og engasjement, ja, da blir det lettere å kopiere. Andre følge etter. Når førstemann bryter isen, åpner det seg opp et vell av muligheter for de andre. Her ser vi en form for kopiering som ligger på det mentale plan.

Følelser og tanker begynner å svinge:

"Ta imot ballen, og kast den videre!"

Ballen får en helt bestemt symbolikk i samtalegruppene; ballen skaper bevegelse, et referansepunkt utenfor kroppen, men likevel sammen med kroppen. Øynene kan følge ballen, og man slipper å se hverandre inn i øynene hele tiden; man kan kaste ballen, få fokuset vekk, men også få ballen og få fokuset på seg:

"Han tar imot den gule tennisballen. Den kommer fykende rett mot ham. Jeg ser at kroppen hans dirrer av engasjement. Han griper ballen. Han griper sjansen! Oppmerksomheten fra de andre er der. Han sier ikke alt, men han sier det viktigste. Dessuten vil mange av de andre kjenne seg igjen i det han sier. Han forteller ivrig og får noen spørsmål fra de andre underveis. Det gjelder soningsforløpet, familien hjemme, kona som sliter med å få endene til å møtes. Det gjelder alvorlige ting, familiens livsgrunnlag, frykt for arbeidsledighet og skilsmisse. De andre nikker. De kjenner seg igjen i det han sier. Han gjør seg ferdig og kaster ballen videre. Prosessen gjentas og gjentas. Samme ball og samme mulighet. Samme klage og samme type følelser" (Fra feltnotater).

Mange liker å fikle med ballen, leke med den og tulle med den. Dette blir også en gjentagelse i seg selv, en gimmik, en lek. Lek og humor er viktige faktorer inn i gruppeprosessen. Kopieringen er i full gang. Alt liv har sin egen evne til å fornye seg. I planter skjer det en celledeling. I dyr og mennesker deler embryoet seg. Alt liv reproducerer seg innenfra. Tilsvarende også med de sosiale systemer hevder Luhmann. Sosiale systemer er også et uttrykk for liv. Her kalles det ikke for celledeling, men Luhmann kaller det for

selvreproduksjon av elementer (Luhmann, 2014, s 73), en slags kopiering fra omgivelsene inn i egen oppførsel, egen adferd og tankegang: "Skal vi ikke høre et bibelord?! Dagens tanke, dagens tekst?"

Tekstlesing skaper forventning inn i systemet! Vi pleier nemlig som fast post å lese fra Bibelen. Teksten skal omhandle dagens tematikk. Stemningen forandrer seg. Gutta blir stille. Presten blar i Bibelen. Teksten blir lest – noen ganger med kommentarer, noen ganger uten. Stillheten er god. Tankene våre vandrer. De vandrer ut i det fri! Det vi gjør her, oppleves ganske naturlig når presten er til stede. Hans rolle legitimerer på sett og vis en forskjell, noe annerledes fra fengselshverdagen ellers, en egen praksis, noe gjenkjennbart. Våre repetisjoner danner et nytt system, en "kollektiv kraft":

"Alltid godt å lese fra en hellig bok."

"Har du satt på kaffen til oss?"

"Hvor er kjeksene?"

Slike rutiner markerer overgangen fra én situasjon til en annen, fra ett system til et annet. Forventet handling, det Luhmann betegner som autopoiesis (Luhmann, 2014, s 72), er den markør, det tegn vi ser etter for å oppdage et sosialt system. Forventet handling og forventet praksis er også driveren for en "kollektiv kraft". Kaffe, kjeks og ball er eksempler på kopieringer, autopoiesis og forventet handling.

Gruppemøtene, bearbeiding og forsoning

Ethvert sosialt system har sin egen innebygde intensjon og målsetting, sin egen kontekst – enten det er å løse forskjellige utfordringer, eller det er å imøtekomme behov. Eksempelvis: Familiene gir tilhørighet, beskyttelse, seksualitet og oppdragelse. Styremøtet tar sine nødvendige avgjørelser. Skoleklassen gir opplæring og personlig utvikling. Samtalegruppene i fengselet har sin egen kontekst, innebygd dynamikk som imøtekommer et sosialt behov, opplæring, refleksjon og noe i retning av et oppgjør. De sosiale systemer bidrar til å gjøre en kompleks verden litt mindre kompleks. Fengselet som straffegjennomføring utgjør også et slikt system. Men samtidig som et system kan tilby løsninger på ett nivå, kan systemer øke kompleksiteten på

et annet område (Luhmann, 2014, s 61):

"Jeg er i ferd med å miste bedriften min. Det betyr at familien hjemme mister livsgrunnlaget sitt. Da jeg kom inn, var jeg 100 prosent sikker på at jeg ikke ville fortsette med denne monkey-businessen. Nå er jeg sannelig ikke sikker. Stemmene fra de innsatte blir sterkere enn ropet fra min familie."

Frykt er en stor del av den innsattes hverdag: Frykt for fremtiden, frykt for å bli avslørt som overgriper, frykt for familiens fremtid og frykt for stigmatisering etter soning. Frykten gir den indre stemme mye ny næring. Gjennom gruppemøtene blir den enkelte utfordret til å sette ord på frykten og å gå inn i sin egen refleksjon, sette ord på sin egen stemme: Hva skjedde? Hvorfor skjedde det? Hva med offeret? Hva med innholdet i soningen? Hva med fremtiden? Hva med å ta ansvar? Hva med oppgjøret og ny start?

*"Jeg har en forferdelig skyldfølelse!"
"Jeg kjenner meg redd og nervøs før løslatelsen!"
"Jeg kjenner meg ofte deppa og nedfor. Humøret blir betraktelig bedre når vi kommer sammen."*

Nedstemthet, frykt og usikkerhet kommer ofte til uttrykk i gruppa. Mange motstridende følelser løper parallelt. Flere kontekster løper over i hverandre: Miljøet på avdelingene, overlevelsesstrategier, betjentenes rutiner og oppgaver, familiene hjemme. Nå er det slik at handlinger og hendelser tolkes og forstås ut fra systemets hensikt, eller sagt på en annen måte: For ord har kun mening innenfor livsstrømmen (Witgenstein, 1980, aforisme, s 687).

*"I gruppa er det lov å ha egne meninger. På avdelingen er det vanskelig å hevde sine egne oppfatninger."
"Gruppa fungerer som god terapi for meg."
"Min egen stemme får større plass i gruppa."*

Forståelsen av konteksten eller systemets sosialitet er viktig i forståelsen av den innsattes soningsforløp:

*"På avdelingen skjer det et skittent spill hele tiden. Det er ikke som her hvor vi har presten tilstede, og som setter reglene. Dette spillet på avdelingene, er innfløkt, og alle på avdelingen er klar over at det pågår. For å overleve er vi nødt til å forstå spillet. Vi må unngå å bli frosset ut."
"Det er et hierarki på avdelingene. Hver av de innsatte har sin iboende autoritet. Kjefting,*

muskler, fiksing er tegn på autoritet."

Tilbake til gruppa: Vi følger en fast struktur, forventede gjentakelser. Etter at alle har fått mulighet til å lette på trykket og si det som det er, har vi kommet frem til gruppas høydepunkt. Vi skal finne frem til dagens tema, et tema de fleste finner aktuelt, spennende, og som kan gi felles refleksjon. Tema kan for eksempel handle om skyld og anger:

"Skyldfølelsen og angeren blir det aldri spurt etter i fengselet. Det å forstå den kriminelle handlingen blir det aldri spurt etter. Ingen tar del i mitt soningsproblem eller mitt soningsforløp. Det er bare hos presten vi kan snakke om dette."

Gruppene fremtrer som en kontekst i konteksten. Når den indre stemmen får plass, kommer erkjennelsen lettere:

*"For å være 100 prosent ærlig! Fengselet var det beste som kunne ha skjedd meg. Jeg ble tatt og ble stoppet. Hadde dette ikke skjedd, ville noe mye verre ha hendt meg. Troen min er blitt fornyet og styrket."
"Jeg ble mest oppmuntret av å lese fra Bibelen."
"Jeg kom på en måte nærmere Gud."*

Gruppene gir rom for den indre stemmen. Den enkelte kommer lettere til orde gjennom trygghet, refleksjon og fortrolighet. Dette skaper en tydelig solidaritet på gruppenivå og en "kollektiv kraft". Dette kommer særlig til uttrykk gjennom avskjedsritualet.

"Avskjedsfest" – et kirkelig overgangsritual ved fullendt soning

Det ringer kraftig på ringeklokken inn til preste-kontoret. Jeg reiser meg fra stolen og går ut for å låse opp. En av gutta står der med kake i hånden. Han er ivrig etter å komme inn fra gangen. Vi har sett frem til denne dagen. Per skal løslates, og det etter mange år med hard soning! Snakk om julekveld og gebursdag på én gang!! Dette vil vi markere og feire! Egentlig gir det seg selv. I måneder og år har vi snakket om soningsforhold og løslatelses tidspunkt. Nå er tiden inne, og det er helt naturlig med en markering. En "avskjedsfest". Et uttrykk vi bruker for å beskrive følelser og realiteter. Jeg låser opp og inn kommer den unge mannen med et stort smil. Kopper og tallerkener! Hva med kaffen? Har vi satt i gang trakteren? Nå er det tid for fest, og vi har allerede forberedt oss. Kake til alle med personlige ord fra den enkelte" (Fra feltnotater).

Dette er et viktig øyeblikk, ikke bare for Per. Dette er også viktig for oss andre, det, der og da, å ta avskjed for alltid, bekrefte og anerkjenne et annet menneske for det det er, det på et viktig tidspunkt. Egentlig kjennes det utrolig godt, det å kunne bidra med noe (Maruna, 2010). Gleden er hans, men smilet smitter over på hele gruppa:

"Nå skulle vi hatt litt altervin, prest!"

"Det at en av oss skal gå nå, betyr bare at en gang blir det min tur."

"Gleden over at han skal gå, er oppriktig! Her er det ingen misunnelse."

"Jeg gru-gleder meg til det blir min tur."

Ritualet bygger seg opp mot et klimaks som kan beskrives i modellen nedenfor.

En nærmere beskrivelse:

1. Presten ringer avdelingene, arbeid eller skole.

2. Hensikten er å skape trygghet for nye deltakere. Det blir gitt en inngående innføring til de nye. Andre får sin repetisjon.
3. Hver deltager får anledning til å si noe om seg selv og de siste dagers hendelser:
"Hvordan har du det nå?" Snakkeballen blir benyttet som vanlig.
4. Den som løslates "tar kaka".
5. Hver av deltagerne tenner et lys for den innsatte som skal løslates. Han sier noen personlige ord til Per. Hva han har betydd innad i fangemiljøet, hvordan han oppleves som person, og hvilke ønsker de har for ham og hans fremtid.
6. Den som skal løslates, tenner sitt eget lys og setter det ned i en stor, sort sokkel av en Ikea-lysestake – ett minutt stillhet hvor Per kan tenke på alt som har skjedd, alt han har gjort, skyldfølelser, grunnen til so-

«Den kollektive kraft»

Ritual

ningen osv. Dette har nå/skal nå brennes opp (I forkant har vi som regel tatt offerets perspektiv). Enkelte var opptatt av at telyset skulle brennes helt opp.

7. Der dette er naturlig (med tanke på kultur- bakgrunn, religiøs tro og ståsted), kan presten be en kort bønn og lese en bibel- tekst rettet til Per.

Personlige ord som skaper solidaritet

Den enkelte blir altså utfordret til å si noen ord til den som skal ut. Rett etter lystenningen sier hver og én noen personlige ord til Per, ofte i form av refleksjoner og oppmuntringer – refleksjoner om fortid, soningstid og fremtid:

"Jeg kan ikke fortelle deg hvordan du skal leve li- vet ditt. Men du er ung! Se på meg som kunne ha vært faren din. Dette er ikke noe liv! Du har nå muligheten til å skape deg ditt eget liv."

En viktig observasjon fra deltagende observatør er at deres egne refleksjoner, deres egen kritikk vanligvis fikk større påvirkningskraft, større vekt enn om presten skulle ha brukt nøyaktig de samme ordene:

"De andre snakket rett til hjertet mitt!"

Konteksten er:

"Vi vet hva Per har gått igjennom; vi vet hvor han kommer fra, og vi vet hvor han står."

Egenrefleksjon over samme type problemområder, samme type utfordringer gir en form for solidaritet og en ny (selv)innsikt. Det rådet et kollektivt engasjement. Kort sagt: Ritualet knyttet mennesker sammen i en form for solidaritet og en felles definisjon av situasjonen:

"For meg var det som å komme til et helvete da jeg ble fengslet. Men du var den som møtte meg og så meg. Du viste meg til rette, ga meg informasjon, og du ga meg mot til å komme igjennom de to tre første dagene. Jeg tenner et lys for deg og din fremtid."

"Jeg ønsker for deg at du skal stå imot frisl- telse, at egentlig er ikke dette noe liv å trakte etter."

Wittgenstein sier i sin språkfilosofi at "mening er sosial; mening oppstår når vi bruker ord, ges- ter og symboler på måter som er forståelige for

oss. Ordbøker lovfester ikke ordenes mening. Mening finnes mellom oss" (Wittgenstein, 2001 (1967), s 182 aforisme 606).

Systemers integrasjon – den gode overlappning

Ved å ta i bruk elementer fra kirkelige ritualer dannes det en overlappning eller en integrering av to forskjellige systemer, kirken på den ene siden og det kriminelle miljøet på den andre. Sammen gjennomfører vi en overgangsrite. For- utsetningen for at integrasjonen skal bli vellyk- ket, og at der oppstår en god overlappning, er at begge systemer akseptere hverandres eksistens berettigelse. De kriminelle må anerkjenne kir- kens rolle. Kirken må anerkjenne de(n) krimi- nelle – uten å akseptere den kriminelle hand- ling. Her kan det oppstå en del etiske dilemma eller misforståelser. Systemene skal kunne ut- nytte det andre systems kompleksitet. Det vil si: For innsatte representerer kirken og teologien en kompleks verden. For kirken oppleves et krimi- nelt miljø som en uoversiktlig og kompleks verden. Gjennom en gjensidig anerkjennelse og bekreftelse oppstår det en "kollektiv kraft". Den- ne synergien kan sammenlignes med politiets rolle ved en russefest. Resultat: Fest under tryg- ge forhold. Ved å ta i bruk det andre systems kompleksitet skjer der en god overlappning, eller det Luhmann kaller for interpenetrasjon (Luh- mann, 2014, s 257). Den innsatte har behov for kirken og samfunnets bekreftelse på fullført so- ning, oppreisning og ny start. Kirken har sitt oppdrag i å forkynne gode nyheter om oppgjør, forsoning, tilgivelse og Guds nåde. Diakonien oppfølging av Jesu ethos: "Jeg var i fengsel og dere besøkte meg" (Matt 25,36). Den kollektive kraft viser seg i følgende uttalelse:

"15. mars var min 'avskjedsfest'! Jeg vil ta det med meg resten av livet."

En annen form for "kollektiv kraft" kan vi lese om i boken "Fra sjelesorg til sjelegransking", som handler om prestens rolle i Botsfengselet i tiden fra 1841 til 1929. Her rådet det en annen form for overlappning. Prestens arbeid sto i di- rekte ledtog med myndighetene. "Lidelse og lut- ring" ble uløselig koblet til hverandre (Schaan- ning, 2007, s 274). I denne posisjon oppga kir-

ken sin selvstendighet og gikk myndighetens ærend. I stedet for en konstruktiv interpenetration med den innsatte oppsto der en destruktiv penetrasjon hvor "presten skulle trenge inn i hans sjel, gjøre ham (yd)myk slik at Guds ord skulle gjøre ham til et bedre menneske" (Schaanning, 2007, s 445). Denne form for tenkning ble etter hvert forlatt, og ny innsikt oppsto. Lomholt formulerer det slik: "Imidlertid er det jo ikke kirkens væsen at være et tugthus – ej heller et forbedringshus! – men derimot i egentligste betydning at være et evangeliehus" (Skærbæk & Stabrun, 1988, s 110). Det er dette evangeliehus og kirkerom vi skaper gjennom avskjedsritualet, en skjærsild uten ild, en fruktbar interpenetrasjon der vi hverken tar ansvaret vekk fra den innsatte, vil forandre ham eller blande oss inn i myndighetenes straffegjennomføring.

Avslutning

Det er viktig å peke på motforestillinger til en praksis der prestetjenesten blander seg inn i straffegjennomføringen ved å tilby et avskjedsritual. Fra tidligere tider vet vi at justisvesen og kirke var tett integrert, og at kirken bidro til å legitimere straffene og gi begrunnelse for statens domsmyndighet. Med et kritisk blikk kan vi se at kirken med sitt nærvær, kan bli dratt inn i et spill hvor kirkens menn og kvinner kan legitimere privilegier inn i en ellers lukket verden. Privilegier i en slik sammenheng blir ofte gjenstand for kamp og konflikt. Gruppemøtene kan i dette lyset representere et viktig privilegium, en adspredelse, en pause i arbeidet, et behov for sosial prat med kaffe og kjeks, et gode i en ellers vanskelig tilværelse. En slik tanke er ikke fremmed for hverken ansatte eller innsatte. På den andre siden kan argumentene gå motsatt vei, at det ikke alltid er lett å henvende seg til presten. Uansett beveggrunn for deltagelse viser studien at det gjennom gruppemøtene ble etablert et eget sosialt system. Grensene mellom system og omverden ble skapt ved å etablere gruppen i sitt eget rom og med faste og gjentakende elementer. Ritene var med å skape en "kollektiv kraft" som markerte slutten på soning og en overgang fra fengselet og ut.

Litteratur

- Andersen, S. (2005). *Case-studier og generalisering* (4. opp-lag). Bergen: Fagbokforlaget.
- Bateson, G. (2005). *Mentale systemers økologi*. København: Akademisk forlag.
- Berger, P & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality*. London: Penguin books.
- Brottveit, G. (2018). *The Becoming of Punishment as an Unpredictable and Moveable Torment*. I: Fransson, E., Giofrè & Johnsen, B. *Prison Architecture and Humans*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Carlson, Peter (red.). (2010). *Vegen in, om andligt vård i kriminalomsorgen*. Soderköping.
- Christie, C. (1982) *Pinens begrensning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Giddens, A. (2001). *Sociology*. Oxford: Polity press.
- Goffman, E. (1967). *Anstalt og menneske*. Viborg: Jørgen Paludans forlag.
- Gramsci, A. (1994/2011). *Letters from Prison*. New York: Columbia University Press.
- Hammerlin, Y. (2008). *Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i Norsk kriminalomsorg i anstalt 1970–2007*. Dr. filosofavhandling ved institutt for kriminologi og retts-sosiologi. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Hermstad, K. (2006). *Forbrytelse og selvforståelse*. Oslo: Doktoravhandling.
- Johnsen, B. (2001). *Sport, Masculinity and Power Relations in Prison*. PhD Thesis, Oslo: Norges Idrettshøgskole.
- Luhmann, N. (2014). *Sociale systemer*. København: Hans Reizels forlag.
- Mathiesen, T. (1995). *Kan fengsel forsvarer?* Oslo: Pax Forlag.
- Martinsen, T.J. (2016): *Når blodet bruser og ting skjer. Unge menns reise gjennom strafferettssystemet*. Master i social- og velferdsfag, Høgskolen på Lillehammer.
- Maruna, S. (2002). *Making good. How ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington DC: American psychological association.
- NESH, (2006) *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*. www.etikk.no.
- Salomonsen, J. (1999). *Riter*. Oslo: Pax forlag.
- Schaanning, E. (2007). *Menneskelaboratoriet*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Skærbæk, E. & Stabrun, E. (red.). (1988). *Forbryter Album. Alternative fengselsbilder*. Oslo: Pax forlag.
- Sykes, G.M. (1958). *The Society of Captives: A study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Thagaard, T. (2015). *Systematikk og innlevelse*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wittgenstein, L. (2001 (1967)). *Zettel*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Østerberg, D. (2012). *Emile Durkheims samfunnslære*. Oslo: Pax forlag.
- Østerberg, D. (1990). *Handling og samfunn. Sosiologisk teori i utvalg*. Oslo: Pax forlag.

Noter

- 1 Fengselsprester er en del av den importerte tjenesten i norske fengsler. Som andre importerte tjenester skal de i utgangspunktet stå fritt, men samtidig er de også "gjest i andres hus". De må m.a.o. forholde seg til fengselets rammer, rutiner og kultur.
- 2 Forskningsprosjektet er et samarbeid mellom KRUS og prestetjenesten ved et høysikkerhetsfengsel på Østlandet.

- 3 Prest og førsteforfatter har fra 2008 drevet med grupper blant innsatte. Gruppene har forskjellig tematikk og forskjellig målsetting, men metodikken og strukturen har vært den samme.
- 4 Innenfor etnografisk fengselsforskning vektlegges særlige forhold som berører hva det betyr å forske i fengsler, hva fengselet gjør med forskeren, og hva forskeren gjør med feltet. For videre lesning se Drake, D.H., Earle, R. and Sloan, J. (2015): Handbook of Prison Ethnography.
- 5 Det er i artikkelen benyttet et fiktivt grep (Johnsen 2001) hvor flere av guttas fortellinger er brakt sammen uten at de kan tilbakeføres til én enkelt person. Dette grepet nevnes i artikkelen som "fra samtaler med gutta".

Odd Gjøn, fengselsprest i et høysikkerhetsfengsel på Østlandet
Prestmoen 5 B, 2040 KLØFTA
odd.gjoen@ullensaker.kirkene.net

Elisabeth Fransson, forsker ved Kriminalomsorgens høgskole og utdanningssenter
Kriminalomsorgens høgskole og utdanningssenter, Solheimsgata 21, 2000 LILLESTRØM
elisabeth.fransson@krus.no